

ĮVADAS: DĖL DIDŽIOJO KARO REIŠMĖS LIETUVIAMS*

1934 m. lapkričio 23 d. laikinojoje Lietuvos sostinėje Kaune atsirado Nežinomojo kareivio kapas. Nežinomojo kareivio vaidmenį atliko palaikai kario, kaip manyta, žuvusio per Lietuvos Nepriklausomybės karus. Jokių tiesioginių nuorodų į Pirmąjį pasaulinį karą kapo pašventinimo ceremonijoje nebūta. Tačiau ceremonija vyko praėjus 20 metų nuo Didžiojo karo pradžios, joje kalbėta apie šį simbolį kaip apie atminimo ženklą visiems dėl Lietuvos žuvusiems kariams, o ir pats Nežinomasis kareivis buvo simbolis, to meto Europoje pirmiausia asocijavęsis su Didžiojo karo atminimu¹. Be viso to, Nežinomojo kareivio kapas Kaune netapo nauju memorialu: palaikai buvo įmūryti prie paminklo Žuvusiems už Lietuvos laisvę. Šis dar 1921 m. įrengtas simbolis buvo aiškiai skirtas žuvusiems dėl Lietuvos Nepriklausomybės karuose (1919–1920) pagerbti. Tačiau palaidojus Nežinomąjį kareivį, paminklo reikšmė buvo tarsi išplėsta, įtraukiant naujus kovotojus į gretas tų, kuriuos būtų galima pavadinti žuvusiais dėl Lietuvos laisvės, bet formaliai jų neįvardijant.

Tais pačiais 1934 m., tik dviem savaitėmis anksčiau, lapkričio 11 d., Lietuvių ir prancūzų draugija Kaune surengė viešą prancūzų dainos ir muzikos koncertą. Nežinome, ar karo pradžios dvidešimtmečio ir kartu pabaigos metinių sukaktis per renginį buvo akcentuojama. Tačiau data, matyt, nebuvo pasirinkta atsitiktinai. Vėlesniais metais Lietuvių ir prancūzų draugija, vadovaujama žinomo teisininko, Vytauto Didžiojo universiteto rektoriaus ir Didžiojo karo veterano Mykolo Römerio, irgi rengdavo lapkričio 11 d. minėjimus, jų metu pagerbdama prancūzų ir lietuvių karius, žuvusius Didžiąjame kare. Tradiciniai tokių renginių elementai buvo pamaldos Kauno studentų bažnyčioje ir vėliavos nuleidimo ceremonija prie Nežinomojo kareivio kapo.

Galiausiai 1937 m. įkurta Kariuomenės pirmūnų sąjunga, pirmoji veteranų organizacija Lietuvoje, vienijusi vien buvusius Didžiojo karo karius ir išsikėlusį tikslą surinkti medžiagą ir užfiksuoti lietuvių patirtis Didžiąjame kare knygoje bei pastatyti didelį paminklą visiems lietuviams, žuvusiems per Pirmąjį pasaulinį karą.

Ką rodo visi šie faktai? Ar, atsižvelgus į juos, vis dar palaikytina pozicija, kad Didžiojo karo atminties tarpukariu Lietuvoje nebuvo, kaip iki šiol teigia istorikai?² Šiuo straips-

* Tyrimas šiam įvadui parengti atliktas vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą projektą (sutarties nr. MIP-021/2015).

¹ Plg. INGLIS, Ken S. Grabmäler für Unbekannte Soldaten. In *Die Neue Wache Unter der Linden. Ein deutsches Denkmal im Wandel der Geschichte*. Hrsg. von Christoph STÖLZL. Berlin, 1993, S. 151–171; WITTMAN, Laura. *The Tomb of the Unknown Soldier, Modern Mourning, and the Reinvention of the Mystical Body*. Toronto, Buffalo, London, 2011.

² Plg. BALKELIS, Tomas. Memories of the Great War and the Polish-Lithuanian Conflict in Lithuania. In *The Empire and Nationalism at War (Russia's Great War and Revolution, 1914–22)*. Ed. by Eric LOHR, Vera TOLZ, Alexander SEMYONOV, Mark von HAGEN. Bloomington, IN, 2014, pp. 241–256; ANTANAVIČIŪTĖ, Rasa. The Memory and Representation of World War I in Lithuania. In *The Art of Identity and Memory. Toward a Cultural History of the Two World Wars in Lithuania*. Ed. by Giedrė JANKEVIČIŪTĖ, Rasutė ŽUKIENĖ. Boston, 2016, pp. 175–202.

nių rinkiniu siekiama paskatinti naujai pažvelgti į tokią tezę. Ieškant atsakymo į klausimą, ar Didysis karas buvo svarbus Lietuvoje tarpukariu, būtina atskirti nacionalinę Didžiojo karo atmintį nuo to, ką šis karas reiškė žmonėms ir jų grupėms. Galima sutikti su teiginiu, kad nei nacionalinių ritualų, nei nacionalinių paminklų, skirtų Didžiajam karui, Lietuvoje tarpukariu neatsirado. Tačiau senajame žemyne tuo metu vargiai rasime valstybę, kurioje į Pirmąjį pasaulinį karą visa tauta žiūrėtų vienareikšmiškai, o karo patirčių įprasminimas vyktų sklandžiai ir nekeltų diskusijų. Faktas, kad Lietuvoje 4-ojo dešimtmečio pabaigoje aiškiai artėta prie lietuvių „nacionalinio indėlio“ į Didįjį karą įprasminimo, kaip ir faktas, jog visą tarpukarį kartota, kad būtent Didysis karas suteikė Lietuvai laisvę, iš esmės yra pakankami argumentai teiginiui, jog ir Lietuvoje bent dalis visuomenės siekė, kad Didysis karas ir lietuvių indėlis į jį būtų vertinami iš nacionalinės perspektyvos. Šiuo straipsnių rinkiniu pavieniais potėpiais bandoma parodyti, kad Didžiojo karo patirtys tarpukariu nuolat lydėjo Lietuvos gyventojus, ir tai buvo pagrindinė priežastis, kodėl 4-ajame dešimtmetyje dalis visuomenės ėmė vis garsiau kalbėti apie šias patirtis bei būtinybę jas įprasminti. Politiniai šalies lyderiai nesuvokė to kaip lietuvių istoriniam naratyvui priešingo ar žalingo pokyčio. Atvirkščiai, toks pokytis šiame naratyve tuo metu šalį valdžiusiam Antanui Smetonai buvo naudingas, mat leido jo vaidmenį per Didįjį karą pavaizduoti kaip esminį Lietuvos kelyje į laisvę.

Suprantama, kad pasakojimas apie tai, kaip Lietuva Smetonos dėka atėjo prie Nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. vasario 16-ąją, nėra iš tolo neatitiko tos Lietuvos gyventojų sukrečiančių patirčių įvairovės, kuri atsirado dėl Didžiojo karo. Prieš pereidami prie konkrečių atvejų studijų šio rinkinio straipsniuose, pabandykime bent bendriausiais bruožais įsivaizduoti, kokios buvo tos patirtys ir kas rodo, kad karas Lietuvoje dar ilgai neleido apie save pamiršti.

Pradėti vertėtų nuo banalaus fakto, kad Lietuvos sienos tarpukariu nusistovėjo tik 1923 m. Faktinis Lietuvos plotas 1923–1939 m. buvo 55 670 km², iš kurių 2 848 km² (5 %) sudarė Klaipėdos krašto teritorija. Klaipėdos krašto operacijos įgyvendinimas, jo prijungimas kariniu būdu 1923 m. reiškė, kad Lietuvos sudėtyje atsidūrė dviejų buvusių imperijų – Romanovų Rusijos ir Hohenzollernų Vokietijos – teritorijos, iš kurių pastarojoje tarpukariu gyveno apie 6 % Lietuvos gyventojų. Tai yra svarbu todėl, kad dviejų buvusių imperijų žemių, dabar atsidūrusių vienoje valstybėje, skirtis buvo esminė: tose žemėse būta skirtingų kultūrinių tradicijų, politinių nuostatų, taip pat ir dalyvavimo Didžiajame kare patirties. Klaipėdos kraštas per karą priklausė Rytų Prūsijai, jo gyventojai tarnavo Vokietijos kariuomenėje, o svarbiausia, Klaipėdos krašto kultūriniai ryšiai su Vokietija tarpukariu nenutrūko. Taigi ir Didžiojo karo atminties, kuri pradėjo formuotis dar per karą, šioje Lietuvos dalyje tarpukariu būta

panašios kaip Vokietijoje ir Rytų Prūsijoje³. Likusi Lietuvos Respublikos teritorijos dalis anksčiau priklausė Rusijos imperijai, o per 1915 m. buvo okupuota Vokietijos kariuomenės. Šioje dalyje trejus metus egzistavo tai, ką gen. Erichas Ludendorffas sykį pavadino savąja „karalyste“⁴ – Ober Ost, arba Vyriausiojo karo vado Rytuose, valdoma sritis. Tą sritį Ober Ostas valdė tarytum koloniją⁵. Taigi didžiąją karo dalį visa būsimosios Lietuvos teritorija buvo Vokietijos rankose, tačiau viena dalis buvo Reicho provincija, kurios gyventojai buvo visaverčiai Vokietijos piliečiai, o kitoje net nebuvo civilinės valdžios⁶. Pastarojoje karinė administracija į kraštą žiūrėjo iš esmės kaip į tam tikrą išteklių (įskaitant žmogiškuosius) sandėką, kurią galima panaudoti Vokietijos kariuomenės reikmėms tenkinti.

Dauguma būsimosios Lietuvos gyventojų karą praleido Vokietijos okupacijos režimo sąlygomis. Tų sąlygų būta tokių, kad būtent 1915–1919 m. patirtis, manyčiau, daugeliui lietuvių turėjo suformuoti esmines pačios sampratos, kas gi yra okupacija, prielaidas. Tačiau tai jokia būdu nebuvo vienintelės Lietuvos gyventojų karo patirtys. Žinome, kad fronto linija judėjo pirmyn ir atgal faktiškai nuo pirmųjų karo savaičių ir dabartinės Baltarusijos pasienyje su Lietuva stabilizavosi tik 1915 m. spalį. Per 1914–1915 m. teritorija patyrė ne tik milžiniškų ūkio nuostolių, bet ir didžiulio masto gyventojų savanoriško ar priverstinio perkėlimo procesus. Rapolas Skipitis vėliau rašys apie 550 tūkst. Lietuvos gyventojų, priverstinai ar savo noru 1915 m. pasitraukusių į Rusijos gilumą⁷. Tačiau šis skaičius akivaizdžiai per mažas. Jį reikėtų didinti iki 830 tūkst., laikant, kad tik maždaug 358 tūkst. pabėgėlių ir tremtinių vėliau grįžo į Lietuvą⁸.

Kita daug gyventojų palietusi karo patirtis buvo tarnyba kariuomenėje. Reikėtų kalbėti apie mažiausiai 148 tūkst. vyrų, kurie stoji karan Rusijos imperijos pusėje būsimosios Lietuvos teritorijoje. Didelę jų dalį, tiesa, sudarė ne lietuviakalbiai, ka-

³ Apie tai plačiau plg. SAFRONOVAS, Vasilijus. Didžiojo karo reikšmių perteikimas Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte. Simboliai, praktikos, ritualai. *Istorija*, 2016, t. 104, nr. 4, p. 4–55.

⁴ Plg. CONZE, Werner. *Polnische Nation und deutsche Politik im Ersten Weltkrieg* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 4). Köln, Graz, 1958, S. 87.

⁵ Plg. LIULEVICIUS, Vejas Gabriel. *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I* (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare, 9). Cambridge, 2000; WESTERHOFF, Christian. 'A kind of Siberia': German labour and occupation policies in Poland and Lithuania during the First World War. *First World War Studies*, 2013, vol. 4, no. 1, pp. 51–63. Požiūrį į Ober Ostą valdytą sritį kaip į kolonijinį kraštą atskleidžia ir jo paties oficialus leidinys (plg. *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno*. Hrsg. in Auftrage des Oberbefehlshabers Ost. Bearbeitet von der Presseabteilung Ober Ost. Stuttgart und Berlin, 1917, S. 93).

⁶ Naujusias tyrimas apie Ober Ostą karinį administravimą – BARTHEL, Christopher A. *Contesting the Russian Borderlands: the German Military Administration of Occupied Lithuania, 1915–1918*. PhD Dissertation. Providence, RI, 2011.

⁷ SKIPITIS, Rapolas. *Nepriklausomą Lietuvą statant*. Chicago, 1961, p. 258, 265.

⁸ Čia kalbama apie būsimąją Lietuvos teritoriją be Vilniaus ir Klaipėdos kraštų. Visi skaičiai, pateikiami šiame įvade, yra apskaičiuoti išvestiniu būdu. Jų pagrindimą pateikiu projekto „Pirmojo pasaulinio karo atminimas: Lietuvos ir Rytprūsijų lyginamoji analizė (iki 1939 metų)“ baigiamojoje monografijoje, kuri pasirodys 2018 m.

dangi kariuomenė formuota ne tik iš mobilizuotų rezervistų ar naujokų, bet ir iš dešimtūkstantinių būsimoje Lietuvos teritorijoje (Kaune, Alytuje, Kalvarijoje, Vilkaviškyje, Šiauliuose) dislokuotų įgulų, kuriose lietuviakalbiai sudarė labai nedidelę dalį. Tai paaiškina, kodėl Lietuvoje pokariu buvo sukaupta duomenų tik apie 65 tūkst.⁹ veteranų: dauguma buvusių įgulų karių, jeigu karą išgyveno, pokariu į Lietuvą tiesiog nebegrįžo. Lietuviakalbių, tarnavusių Rusijos kariuomenėje, skaičius buvo gerokai mažesnis (matyt, realu būtų kalbėti apie 60–65 tūkst.). Rusijos kariuomenėje jie atsidūrė ne vien kaip naujokai šaukstiniai, mobilizuoti rezervistai ar savanoriai, surinkti būsimosios Lietuvos teritorijoje. Didelė dalis aktyviojoje tarnyboje buvusių lietuviakalbių prieš karą tarnavo ne būsimosios Lietuvos teritorijoje, todėl jų patirtys nesutapo su tų, kurie papildė kariuomenę Lietuvoje. Be viso to, lietuviakalbiai, pasitraukę į Rusijos gilumą, papildydavo kariuomenę ir po to, kai Vokietija 1915 m. užėmė būsimosios Lietuvos teritoriją. Būtent todėl Justas Paleckis vėliau rašys, kad „Lietuviams teko kariauti įvairiuose karo frontuose. [...] Rusijos fronte prieš vokiečius ir austrus, Kaukazo fronte prieš turkus. Be to, lietuvių buvo rusų pulkuose, kuriuos nugabeno į Prancūziją ir į Solonikų frontą“¹⁰. Galima tik pridurti, kad tarnaudami Rusijos pajėgose lietuviakalbiai pabuvojo ir skirtinguose tautiniuose daliniuose: tarpukariu Lietuvoje būta asmenų, tarnavusių lenkų legionuose (pvz., jau minėtas įtakingas teisininkas Mykolas Römeris), latvių šaulių daliniuose (pvz., Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo viršininkas gen. lttn. Petras Kubiliūnas). Galiausiai 1917 m. lietuviai Rusijos kariuomenėje bandė sukurti atskirus tautinius dalinius. Tam buvo gautas principinis gen. Aleksejaus Brusilovo sutikimas, pradėti organizaciniai veiksmai. Tačiau skirtingai nei, pvz., latvių šaulių pulkų atveju, suburtieji lietuvių tautiniai daliniai buvo išsibarstę po skirtingas vietas ir kovoti už Lietuvos teritoriją iki karo pabaigos galimybių neturėjo.

Klaipėdos krašte patirtys buvo kitokios, bet panašios. 1914–1915 m. čia kelis kartus buvo įsiveržusi Rusijos kariuomenė. Klaipėdos krašto, kaip pasienio zonos, gyventojai irgi patyrė daugkartinę evakuaciją. Rusijos kariuomenės įsiveržimų metu apie 59 tūkst. šios teritorijos gyventojų galėjo kuriam laikui palikti savo namus, traukdamiesi gilyn į Rytprūsių ir Vokietijos gilumą. Dar apie 3 tūkst. buvo išstremta į Rusijos gilumą kaip esą „nepatikimas“ elementas. Iš šios tremties po karo tegrįžo du trečdaliai. Apie 30 tūkst. Klaipėdos krašto vyrų – vokiečių ir lietuvių – buvo mobilizuoti į Vokietijos kariuomenę. Pirminėse karo stadijose jie gynė Rytų Prūsiją nuo Rusijos kariuomenės, vėliau tarnavo Ober Osto valdomoje srityje dislokuotuose užnugario daliniuose, kovėsi Galicijoje ir (ypač karo pabaigoje) Vakarų fronte. Mažiausiai 6 tūkst. iš karo nebegrįžo, dar maždaug tiek pat grįžusiųjų liko karo suluošinti.

⁹ Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. Kaunas, [1925], p. 307.

¹⁰ PALECKIS, Justas. *Didysis 1914–1918 m. karas*. Kaunas, 1939, p. 107. Paleckis turi omeny Rusijos ekspedicinį korpusą, kuris 1916–1918 m. kovėsi Prancūzijoje ir Salonikų fronte Makedonijoje.

1923 m. Lietuvoje su Klaipėdos kraštu gyveno apie 2,17 mln. gyventojų. Remiantis nurodytais skaičiais, galima teigti, kad iš jų apie 3,6 % karo metais turėjo tarnavimo Rusijos, Vokietijos, JAV daliniuose patirties. Apie 19,3 % sudarė buvę karo pabėgėliai ir tremtiniai, grįžę į savo gyvenamąsias vietas vieni vos frontui nutolus, kiti gerokai po karo pabaigos. Didžioji dalis likusiųjų (apie 74,2 %) išgyveno „Ludendorffo karalystės“ režimą, karo metus praleidę Ober Ost valdytoje srityje. Klaipėdos krašte Rusijos kariuomenės įsiveržimų metu 1914–1915 m. skirtingu laiku buvo užimta kiek daugiau nei pusė krašto teritorijos, kurioje telkėsi beveik 2/3 gyventojų, vadinasi, apie 4 % Lietuvos piliečių savo kailiu patyrė Rusijos okupacinį režimą ar bent pavienius Rusijos armijos įsiveržimus. Prie viso to pridėtina daugybė žmonių, kurie kare neteko artimųjų, sveikatos ir / ar turto.

Analizuojant, kokias ilgalaikes pasekmes turėjo visos šios patirtys, svarbu suprasti, kad didelę įtaką vėlesniam jų suvokimui padarė ir įvairūs paskutinio karo etapo bei pokario veiksniai. Pirma, Hohenzollernų Vokietijos ir Romanovų Rusijos žlugimas reiškė ne tik politinių vilčių, kurios buvo generuojamos karo pradžioje, subyrėjimą. Karo pabaigoje kiekvienas individualiai turėjo rinktis, kokia bus jo / jos laikysena režimų kaitos atžvilgiu, kaip jis / ji prisidės prie šios kaitos. Tiek porevoliucinėje Vokietijoje (kuriai tuo metu dar priklausė ir Klaipėdos kraštas), tiek ir žlugusioje Romanovų monarchijoje atsirado milijonai niekam neberekalingų buvusių karo dalyvių ir suluošintųjų, kurie dabar turėjo patys pasirūpinti savo likimu. Abiejose kadaise imperijų teritorijose, iš kurių susidarė Lietuva, prasidėjo ilgas buvusių karių kovos už savo teises ir savo buvusio vaidmens pripažinimą procesas. Procesas, kurį kliudė ne tik finansinės problemos, bet ir poimperinių režimų nenoras atsakyti už imperijų karą ir jų karo metais prisiimtus socialinius įsipareigojimus.

Antra, kokia reikšmė vėliau buvo teikiama karui, priklausė ir nuo to, kaip reaguota į karo pabaigą. Prie Lietuvos valstybės vairo stojusiems žmonėms karo pabaiga reiškė galimybių metą. Tinkamai pasinaudojus šiomis galimybėmis, buvo įmanoma įtvirtinti Lietuvos valstybingumą, kas galų gale ir buvo padaryta. Tai padėjo pagrindą tam, kad didelėje Lietuvos dalyje Didysis karas būtų vertinamas kaip išsivadavimą, laisvę suteikęs karas. Tačiau Didžiojo karo veteranai visai neskubėjo paremti nepriklausomos Lietuvos idėjos karuose dėl nepriklausomybės. Išimtį sudarė daugiausia karininkai ir 1918 m. pabaigoje valstybės tarnyboje jau dirbę veteranai, kurie į Lietuvos kariuomenę 1919 m. sausio mėn. buvo mobilizuoti, tapdami pirmaisiais šion kariuomenėn stojusių savanorių vadais ir mokytojais.

Vakarinėje Lietuvos dalyje būta visai kitokio požiūrio į pokarinę perspektyvą. Klaipėdos krašte bent jau 3-iajame dešimtmetyje karo vertinimo klausimu galima įžvelgti panašią visuomenės poliarizaciją į tą, kuri tarpukariu buvo būdinga Vokietijai. Kaip ir Vokietijoje, šiame Lietuvos pakraštyje vienoje visuomenės dalyje būta ryškių ne-

sitaikstymo su pralaimėjimu nuotaikų, nuoširdaus įsitikinimo, kad karas buvo pralaimėtas tik per „tėvynės išdavikus“, karo heroizavimo ir mitologizavimo apraiškų, tuo pat metu kita visuomenės dalis stengėsi karo neprisiminti ar bent neheroizuoti, įtvirtinti nuostatą, jog karas neturi pasikartoti, dėl jo reikia gedėti. Likusioje Lietuvos dalyje, lyginant su Klaipėdos kraštu, visuomenė karo vertinimo klausimu tarpukariu nebuvo tiek poliarizuota. Tačiau reikia pasakyti, kad alternatyvų dominuojančiai idėjai, pagal kurią pagrindiniais herojais buvo paskelbti Lietuvos Tarybos nariai – 1918 m. vasario 16 d. deklaracijos signatarai ir tie, kurie kovojo už Lietuvos Tarybos paskelbtą valstybę, būta ir čia.

26

Šiuo straipsnių rinkiniu bandoma parodyti, kad visos čia glaustai pristatytos patirtys paprasčiausiai reiškė per daug, kad jas būtų buvę galima ignoruoti ar pamiršti. Karo metais ir pokariu į visas jas buvo ne sykį nurodoma pačiuose įvairiausiuose kontekstuose: nuo asmeninio gedulo iki bandymų apmąstyti, kokia yra didžioji šio karo pamoka, nuo nepretenzingų individualių refleksijų iki bandymų parodyti savo karo metų veiklą kaip indėlį į Lietuvos nepriklausomybę. Tiesiogiai palietęs beveik kiekvieną Lietuvos gyventoją, Didysis karas tarpukariu kėlė įvairiausių asociacijų. Jo vertinimas buvo toks pat skirtingas, kaip ir pačios karo patirtys. Vieni iki smulkmenų prisiminė priverstinę evakuaciją, kiti akcentavo patirtį kariuomenėje, Vokietijos ar Austrijos nelaisvėje. Vienetai berašė apie karo pradžios entuziazmą. Daugeliui karas asocijavosi su nuolat viską reglamentavusiais ir visko reikalavusiais vokiečiais, siaubingais vargais ir asmeniniais praradimais. Karo motyvai atsiskleidė gausybėje dainų¹¹, Stanislovo Durskio, Juliaus Janonio, Fausto Kiršos, Adomo Lasto, Jono Mačiulio (Maironio), Juozo Mikuckio, Vinco Mykolaičio (Putino), Saliarono Šmerausko (Saliario Šemerio), Juozo Žlabio ir kitų lietuvių autorių poezijoje; Juozo Paukštelio, Antano Skripkausko, levos Simonaitytės, Vilhelmo Storostos (Vydūno), Juozo Tumo (Vaižganto), Stepo Zobarsko, Antano Žukausko (Vienuolio) ir kt. prozos kūrinuose. Kajetonas Sklėrius perteikė karo motyvus savo akvarelėse, o Berlyne gyvenęs Prūsijos lietuvis Pranas Domšaitis drobėje „Lietuviškas kaimas karo metu“¹². Pokariu buvo paskelbta daugybė atsiminimų, dienoraščių, autobiografinių pasakojimų, kuriuose ryškėjo Didžiojo karo metų patirtys. Ne mažiau tokių tekstų liko rankraščiuose, dalis kurių, pasiekusių mūsų dienas, šiandien naujai atrandami.

Kaip pasakota apie karą? Vertinant tekstų, Lietuvoje pasirodžiusių iki 1940 m., visumą, akivaizdu, kad juose kuo toliau, tuo labiau įsivyravo kančios motyvas, o toji kančia dažniausiai būdavo perteikiama prisiminimais apie Vokietijos okupaciją. Tiesa, jų publikavimas buvo tarytum Lietuvos santykių su Vokietija barometras. 1922 m.

¹¹ Plg. *Lietuvių kariškosios dainos*. Surinko M. S. ŽEMINĖLĖ [Marijona STIKLIENĖ]. Ryga, 1915 (nauja laida: Šiauliai, 1924); *Didžiojo karo laikų lietuvių dainos*. Surinko Jonas NORKUS. Kaunas, 1927.

¹² Šių kūrinių reprodukcijos paskelbtos leidiniuose: *Kajetonas Sklėrius. Iš klajonių*: parodos katalogas. Sud. Jolita MULEVIČIŪTĖ. Kaunas, 2006, p. 58–59; *Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus lobynas. Tapyba*. Sud. Osvaldas DAUGELIS. Vilnius, 2009, p. 221.

Šiliečio slapyvardžiu išleistas Jaroslavo Rimkaus parengtas karikatūrų albumas, kurio pratarmėje autorius pareiškė, kad „Sugriautoj Europoj Lietuva buvo vienas daugiausiai nukentėjusių kraštų“¹³, pasirodė tuomet, kai Lietuvos vyriausybė, surinkusi medžiagą apie karo nuostolius, derybose Berlyne pabandė pateikti Vokietijai sąskaitą. 1933–1934 m. „Jaunoji karta“, „Kardas“, „Karo archyvas“, „Lietuvos žinios“, „Mūsų žinynas“, „Naujas žodis“, „Naujoji Romuva“, „Sekmadienis“, „Trimitas“ ir kiti Lietuvos laikraščiai bei žurnalai nepaprastai dažnai, lyginant su ligtoliniu laikotarpiu, spausdino vienkartinius prisiminimus ar išstisus prisiminimų ciklus apie Vokietijos okupaciją Lietuvoje. Visa tai tuo metu, kai Klaipėdos krašte Lietuvos vyriausybė pakeitė savo politiką, pasukdama autonominio regiono forsuoto integravimo linkme ir tuo sukeldama iki tol dar nepatirtą santykių su Vokietija krizę. Petro Rusecko surinktų atsiminimų apie karą rinkinys, kurį 1935 m. dar ketinta skelbti kaip „Vokiečių okupacijos atsiminimų“ pirmąjį tomą, 1939 m. išėjo „vokiečių“ nebemininčiu gerokai talpesniu pavadinimu „Lietuva Didžiajame kare“. Knyga, be kita ko, buvo paskelbta Vilniuje, mat baimintis, kad jos publikavimas Kaune sukels Vokietijos reakciją¹⁴, o 1939 m. rudenį turėti problemų su Vokietija Lietuva siekė mažiausiai.

Tiesa, būta skirtumų tarp to, kokie karo vertinimai vyravo Klaipėdos krašte ir likusioje Lietuvos dalyje. Klaipėdos krašte, remdamasis Didžiojo karo patirtimi, senasis elitas vis dar bandė akcentuoti pasiryžimo žūti už tėvynę, pasiaukojimo ir panašias vertybes. Okupacija buvo demonizuojama ir Klaipėdos krašte, ir likusioje Lietuvos dalyje. Tik dauguma lietuvių demonizavo Vokietijos okupaciją, o Klaipėdos krašto gyventojai – tai, kas buvo vadinama „Rusijos įsiveržimu“. Anksčiau Vokietijai priklausiusioje vakarinėje Lietuvos dalyje tokia demonizacija aktyviausiai vyko karo metais (bet tuo pat metu iš esmės ir išsisėmė), šiame procese dalyvaujant kunigams, mokytojams ir kitiems socialinio elito atstovams. Likusioje Lietuvos dalyje egodokumentinius šaltinius apie vokiečių okupaciją pradėta skelbti jau po karo, nors dalis šių šaltinių taip pat buvo sukurta karo metais.

Tačiau Didžiojo karo pamiršti Lietuvoje neleido ne tik kūryba ir gana gausios publikacijos. Visuomenei apie šį karą priminė, o ir patys ilgai jo nesugebėjo pamiršti veteranai, daugeliui kurių tai, kas buvo patirta Didžiajame kare, tapo viso gyvenimo drama. Ypač tai pasakytina apie neįgaluosius, kurie Lietuvoje daugiau kaip dešimtmetį vėl buvo priversti įrodinėti savo netektis, norėdami gauti valstybės socialinį aprūpinimą. Užuoat gavę pagalbą savosioms traumoms įveikti, jie jautėsi palikti likimo valiai.

Iš tiesų suluošintieji Didžiajame kare buvo pagrindinis neįgaliaisiais Lietuvoje besirūpinusių institucijų galvos skausmas. Svarbiausia jų buvo 1921 m. sudarytas Karo invalidams šelpti komitetas. Ši gen. ltn. Vlodo Nagevičiaus vadovaujama organizacija

¹³ *Vokiečių okupacija Lietuvoje 1915–1919 m. paveikslėliuose ir trumpuose jų aprašymuose*. Surengė ir išleido J. ŠILIETIS [Jaroslavas RIMKUS]. Kaunas, 1922, p. iii.

¹⁴ Plg. BŪTĖNAS, Julius. *Lietuvos žurnalistai*. Vilnius, 1991, p. 161.

buvo suformuota pagal Rusijos imperijoje iki 1918 m. veikusio vadinamojo Aleksandro komiteto pavyzdį ir siekė globoti ne tik Lietuvos kariuomenės, bet ir Didžiojo karo invalidus Lietuvoje. Pagal paties komiteto pateiktą statistiką, daugiau kaip 3/4 jo „klientų“ sudarė Didžiojo karo metais Rusijos kariuomenėje tarnavę neįgalieji ir tik 1/4 – Lietuvos kariuomenės karo invalidai (1931 m. santykis 322 ir 1 183)¹⁵. Tačiau daugelis suluošintųjų kare visai neskubėjo registruotis šiame komitete, mat rentų neįgaliesiems Komitetas pasiūlyti negalėjo; jis steigė įmones, kuriose neįgalieji galėtų įsidarbinti, rūpinosi ortopediniais prietaisais ir pan., o beveik visą savo veiklą turėjo organizuoti iš visuomenės aukų.

28

Suluošintųjų Didžiajame kare Rusijos kariuomenės veteranų aprūpinimo rentomis klausimą turėjo išspręsti 1925 m. priimtas Karių pensijų įstatymas. Tačiau neįgaliųjų, kuriems šis įstatymas turėjo būtų taikomas, realus skaičius keliskart viršijo prognozes lyginant su skaičiumi, kuris buvo įvardijamas įstatymo svarstymo metu, tad jo vykdymą teko suspenduoti. Tik 1930 m. priimtas Karo invalidų pensijų įstatymas aiškiai numatė galimybę mokėti rentas tiems, kurie buvo suluošinti iki 1918 m., „tarnaudami rusų kariuomenėje“. Bet rentos jiems buvo nustatytos gerokai mažesnės nei tiems, kurie buvo suluošinti tarnaudami Lietuvos kariuomenėje, o tų, kurie žuvo per karą tarnybos Rusijos kariuomenėje metu, artimieji (našlės, našlaičiai, tėvai), likę be maitintojo, Lietuvoje nebuvo aprūpinami išvis. Dar komplikotesnė situacija buvo susidariusi Klaipėdos krašte, mat Lietuvoje kompensavimo tiems, kurie tapo neįgaliaisiais tarnaudami Vokietijos kariuomenėje, problema viešumoje iš esmės neegzistavo. Klaipėdos krašte tarpukariu būta apie 12 tūkst. suluošintųjų dėl karo, kare žuvusiųjų našlių ir našlaičių bei grįžusiųjų iš tremties Rusijoje (jie sudarė 8,5 % visų gyventojų). Daliai jų priklausė Vokietijos karo metais ilgai žadėtos kompensacijos (neskaičiuojant tų, kurie pagal Vokietijos įstatymus galėjo reikšti pretenzijas dėl kare nuniokoto jų turto). Materialių nuostolių kompensavimo jiems klausimas Vokietijos ir Prūsijos valdžios buvo pradėtas spręsti dar karo metais. Tačiau fiziškai sužalotų karių ir netekusiųjų maitintojo aprūpinimas dar ilgokai po karo Klaipėdos krašte buvo sprendžiamas taikant žeminančias pašalpų mokėjimo praktikas. Kompensavimo jiems klausimu Lietuvos vyriausybė įsipareigojo tik 1928 m. platesnio sutarčių paketo sudarymo su Vokietija kontekste. Vis dėlto, regis, būtent šis „įsipareigojimas iš būtinybės“ lėmė tolesnį Lietuvos vyriausybės požiūrį, kai susitarimą su Vokietija bandyta vengti vykdyti naudojantis teisinio Klaipėdos krašto statuso precizišku neapibrėžtumu¹⁶.

¹⁵ BUKEVIČIUS, [Sergijus]. Karo invalidams šelpti komiteto 10-ties metų gyvavimo apžvalga (1921–1931). *Lietuvos karo invalidas*, 1931, nr. 1, p. 12.

¹⁶ Plačiau nuostolių kompensavimo klausimas išnagrinėtas kitur paskelbtuose straipsniuose: JOKUBAUSKAS, Vytautas. 'The Tsar Would Not Have Taken Away Our Pensions': Compensation for Russian Army First World War Invalids in Interwar Lithuania. *Lithuanian Historical Studies*, 2017, vol. 21. Vilnius, 2017, pp. 79–106; SAFRONOVAS, Vasilijus. Didžiojo karo sureikšminimo Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte prielaidos: nuostolių kompensavimo klausimas. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2017/1. Vilnius, 2017, p. 127–168.

Kova dėl savo interesų nukentėjusiuosius kare vertė konsoliduotis. Iš tiesų Didžiojo karo veteranai ir žuvusiųjų našlės bei našlaičiai sudarė tas visuomenės grupes, kurios bene vienintelės Lietuvoje tarpukariu konsolidavosi savo specifinių karo patirčių pagrindu. Ypač tai ryšku Klaipėdos krašte, kur, panašiai kaip Vokietijoje, karo veteranai priklausė kelioms skirtinguose politinio spektro poliuose buvusioms asociacijoms. Viena jų *Bund der Kriegsbeschädigten und Hinterbliebenen* [Karo sužalotųjų ir paliktųjų sąjunga] buvo labiau kairiųjų pažiūrų, jungė ne tik suluošintus karo veteranus, bet ir našles bei našlaičius. Kita senųjų *Kriegerverein*'ų [karių sąjungų], priklausiusių Kyfhoizerio susivienijimui, struktūros rėmuose vienijo daugiausia karo veteranus ir buvo dešiniųjų konservatyvių pažiūrų. Abi asociacijos Klaipėdos krašte aktyviai dalyvavo įvairiose Didžiojo karo atminimo iniciatyvose.

Lyginant su vakariniu autonominiu regionu, likusioje Lietuvos dalyje Didžiojo karo veteranų organizavimasis buvo šiek tiek komplikuočiau. Beveik visą tarpukarį jie būrėsi į veteranų asociacijas ne todėl, kad buvo Didžiojo karo veteranai, bet pagal kitus kriterijus: dėl to, kad vėliau dalyvavo Nepriklausomybės karuose, dėl neįgalumo arba dėl to, kad buvo Lietuvos kariuomenės karininkai. Neabejotina, kad didžiausios karo veteranų organizacijos – 1926 m. pradėtos kurti Lietuvos kariuomenės savanorių sąjungos, kuri 4-ajame dešimtmetyje išaugo iki 3 700 narių, – gretose būta ir Didžiojo karo veteranų. Teoriškai jų galėjo būti ir 1923 m. įkurtoje Lietuvos karo invalidų Vyčių brolijoje (nuo 1936 m. Lietuvos laisvės kovų invalidų draugija, turėjusi iki 100 narių). 1923 m. įsteigta Lietuvos karo invalidų sąjunga, 4-ajame dešimtmetyje turėjusi iki 800 narių, vienijo ne tik Nepriklausomybės karų, bet ir Didžiojo karo neįgaliuosius. Abiejų karų veteranai dalyvavo ir 1924 m. įkurtoje Atsargos karininkų sąjungoje, kuri 4-ajame dešimtmetyje vienijo iki 500 narių¹⁷. Taigi didžiojoje Lietuvos dalyje dauguma karių, kadaise dalyvavusių Didžiąjame kare, galimybių aktualizuoti vien tik šios tarnybos patirtį per dalyvavimą bendroje organizacijoje turėjo ne tiek jau daug. Vis dėlto 1937 m. ši situacija pasikeitė, kai buvo pradėta organizuoti vadinamoji Kariuomenės pirmūnų sąjunga. Ji vėlgi jungė ne visus Didžiojo karo veteranus, nustatydamai aiškų įsitraukimo kriterijų – buvusią tarnybą ne šiaip Didžiąjame kare, bet 1917–1919 m. Rusijoje kurtuose lietuvių tautiniuose daliniuose. Iki 1940 m. visoje Lietuvoje ši sąjunga įsteigė 24 skyrius, kurie vienijo apie 1 200 narių.¹⁸ Būtent Kariuomenės pirmūnų sąjunga savo steigiamajame susirinkime, kaip minėta, prabilo apie būtinybę įprasmingai indėlį į Didįjį karą.

Be publikacijų Didžiojo karo tematika, veteranų ir jų artimųjų veiklos, būta dar vieno veiksnio, priminusio Didįjį karą ir neleidusio ignoruoti jo poveikio. Tai žuvusiųjų kare pagerbimas ir kapų priežiūra. Po Lietuvos teritorijoje 1914–1915 m. vykusių mūšių

¹⁷ Visi skaičiai paimti iš čia: JUREVIČIŪTĖ, Aušra. *Buvusių karių organizacijos ir jų vaidmuo Lietuvos vidaus politikoje 1923–1940 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2009, p. 199, 201, 208, 221.

¹⁸ JUREVIČIŪTĖ, Aušra. Kariuomenės pirmūnų sąjungos įkūrimas ir veikla 1937–1940 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, t. 19, p. 98.

žuvusiųjų per karą kapais visa šalis buvo klote nuklota. 3-iajame dešimtmetyje Rusijos karių kapai daug kur nebuvo prižiūrimi ir sunyko jau praėjus dešimtmečiui po karo; labiau rūpintasi Vokietijos karių kapais, kadangi į šį reikalą buvo įsitraukusi Vokietijos vyriausybė ir jos visuomeninės organizacijos. Nepaisant to, kapai Lietuvos gyventojams nebuvo vien nepastebimi praėjusio karo liudininkai. Šitaip teigti leidžia keli veiksniai. Pirmiausia, kapai daug kur formuodavo kraštovaizdžius, ne viename mieste ir miestelyje būdavo pastebimas, išskirtinis elementas. Antra, daugelis kapų karo metais buvo savavališkai įrengta ūkininkų žemėje arba tam nepritaikytose vietose. Klausimas, ką daryti su tokiais kapais, kėlė įtampų visą tarpukarį: pradiniam etape būta atvejų, kai kapai buvo savavališkai ardomi, vėliau palaidojimai būdavo išskeldinami siekiant juos koncentruoti, galiausiai sumanyta žemę dėl kapų įrengimo praradusiesiems mokėti kompensacijas. Trečia, gyventojai vis naujai susidurdavo su kapais per medžiagos apie palaidojimus rinkimą. 1921, 1929, 1933, 1936 m. Lietuvoje buvo renkama medžiaga apie Vokietijos karių kapines, 1928 m. – apie Rusijos karių kapines. Visais atvejais medžiagą surinkti buvo patikėta apskričių valdžiai, kuri šią informaciją rinko per savo pareigūnus ir vietinius gyventojus¹⁹. Artimiausios kapinės žmonėms tapdavo arčiausiai jų buvusiu Didįjį karą liudijusiu simboliu. 3-iajame dešimtmetyje daug kur laikytasi nuostatos, kad šiomis kapinėmis rūpintis nebūtina arba kad tai padarys kas nors kitas (Vokietija), bet 4-ajame dešimtmetyje „vokiečių“ ir „rusų“ karių kapuose vis dažniau ieškota „savų“, lietuviškų, vardų ir pavardžių.

Lietuviams, žuvusiems Didžiajame kare, nacionalinio paminklo pastatyti per trejus metus po to, kai ši idėja buvo iškelta (1937), nebuvo spėta. Nepaisant to, Lietuvoje tarpukariu iškilio ne vienas paminklas, specialiai įrengtas žuvusiems Didžiajame kare pagerbti. Didžiausia jų koncentracija dėl jau minėtų priežasčių pasižymėjo Klaipėdos kraštas. Čia paminklų žuvusiems kare atsirado Kintuose, Klaipėdoje, Nidoje, Pašyčiuose, Piktupėnuose, Priekulėje, Rusnėje, Smalininkuose, Vilkyškiuose. Atminimo lentos kare žuvusiems parapijiečiams šiame Lietuvos pakrašty kaboją kone kiekvienoje bažnyčioje, kasmet vykdavo viešos kare žuvusių aukų pagerbimo ceremonijos. Bet ir kitur Lietuvoje paminklai žuvusiems Didžiajame kare buvo statomi. Antai 1928 m. Samanonių kaime (Ukmergės apskr.) iškilio akmeninis kry-

¹⁹ Tikslaus skaičiaus kapų, kurie buvo Lietuvos teritorijoje, šiandien pateikti nebeįmanoma. Taip yra tiek dėl informacijos rinkimo netobulumų, tiek dėl to, kad daugeliu atvejų didesni kapai buvo bendri, skirti Rusijos ir Vokietijos kariams. Tačiau, pvz., 1921 m. surinktais negalutiniais duomenimis apie Vokietijos karių kapus Lietuvoje, jų buvo užfiksuota 563 vietovėse, palaidotųjų skaičių vertinant mažiausiai 39 392 asmenimis (skaičiuota pagal bylos „Vokiečių karo kapinių globojimas“ duomenis. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)*, f. 391, ap. 9, b. 29). 1928 m. buvo surinkta duomenų apie 649 Rusijos karių palaidojimo vietas Lietuvoje su mažiausiai 19 705 jose palaidotais kariais (skaičiuota pagal bylos „Žinios apie pasaulinio karo metu žuvusius ir Lietuvoje palaidotus rusų karius, karo belaisvius ir civil. asmenis“ duomenis. *LCVA*, f. 391, ap. 4, b. 71). Šie skaičiavimai neapėmė nei Klaipėdos, nei Vilniaus kraštų. Klaipėdos krašte karo kapinių būta 16 vietovių, kuriose fiksuota 257 vokiečių pusei ir 315 Rusijos pusei priskirtų palaidojimų (DEHNEN, Max. *Die Kriegsgräber in Ostpreussen von 1914/15* (Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr., XXVII). Würzburg, 1966, S. 135, 202–203).

žius, įprasminęs vietiniams gyventojams svarbų epizodą, kai 1917 m. liepos 25 d. samantoniškiai pasipriešino vokiečių okupacinės valdžios reikalavimui atiduoti visą metų derlių ir dėl to buvo nušauti septyni kaimiečiai, dar du mirė nuo žaizdų²⁰. Skaudvilėje (Tauragės apskr.) 1933 m. atsirado paminklas trims 1919 m. gruodį bermon-tininkų nukankintiems ir sušaudytiems Stulgių kaimo šauliams, kitur vadinamiems partizanais. Įdomiausia, kas buvo iškalta šio paminklo postamente: „Garbė Lietuvos sūnams žuvusiems pasaulinei kare nuo 1914–1920 m.“²¹ Retas atvejis, liudijantis sampratą, kad kai kurių žmonių sąmonėje pasaulinis karas baigėsi ne 1918 m., o 1920 m.: kas žino, kas turėta omeny, nurodant pastarąją datą – Steigiamąjį Seimą ar ginkluoto konflikto su Lenkija, su kuriuo skaudviliškai lyg ir neturėjo būti tiesiogiai susiję, nutraukimą? 1936 m. jaun lietuviai pastatė paminklą Rusijos kariuomenės lietuviui kariui, žvusiam per Didįjį karą, prie Masių kaimo (Šiaulių apskr.)²². Rusijos kariuomenės kariams, žvusiams prie Dubysos, 1937 m. paminklą Pašušvio (Kėdai-nių apskr.) karių kapinėse pastatė Didžiojo karo dalyviai iš Krakių valsčiaus. Tokių, šiandien jau užmirštų, paminklų būta ir daugiau. Žinoma, jų skaičius bet koku atveju paskęsta bendrame šimtų paminklų, skirtų Lietuvos nepriklausomybei ir Nepriklausomybės karams, kontekste. Tačiau visais atvejais paminklai žvusiesiems Didžiajame kare atsirado vietos bendruomenių iniciatyva, tuo tarpu paminklus nepriklausomybei ir Nepriklausomybės karams daugiausia inicijavo visą šalį tinkliniais ryšiais apraizgiusios pajėgios organizacijos, tokios kaip Lietuvos šaulių sąjunga. 1937 m., kai tik buvo pamėginta panašų organizacinį užnugarį suteikti Didžiojo karo veteranams, išsyk generavosi idėja statyti nacionalinį paminklą visiems lietuviams, žvusiesiems Didžiajame kare.

* * *

Straipsniai, publikuojami šiame rinkinyje, be abejo, neapima visų aspektų, kurie įvardyti įvade. Tačiau esu įsitikinęs, kad daugelį šių, taip pat ir dar neįvardytų, aspektų jie padės pažinti detaliau. Septyni straipsniai apima tris platesnes temas. Pirmojo skyriaus tekstai nagrinėja dėl karo ir karo metu įvykusius vaidmenų kaitos atvejus. Hektoras Vitkus įrodinėja, kad 1914–1915 m. buvo esminiai Lietuvos gyventojų sąmonėje kintant Rusijos kariuomenės įvaizdžiui. Andrea Griffante teigia, kad karas

²⁰ Plg. M. J. Už Lietuvos duoną. Vokiečių okupacijos laikų kruvini pėdsakai. *Jaunoji karta*, 1934-04-08, nr. 14, p. 217–218; ŽENTELIS, Jonas. Kovos dėl duonos. In *Vepriai* (Lietuvos valsčiai, kn. 19). Sud. Venantas MAČIEKUS, Edita KORZONAITĖ, Jonas ŽENTELIS. Vilnius, 2010, p. 168–171.

²¹ MAŽRIMAS, Edmundas. Lietuvos partizanų paminklas. In *Nukentėję paminklai*. Sud. Marija SKIRMANTIENĖ, Jonas VARNAUSKAS. Vilnius, 1994, p. 177–178.

²² TEKORIUS, Romas. Kario, žvusio I pasauliniame kare, paminklas. In *Nukentėję paminklai...*, p. 167.

sukūrė specifines sąlygas lietuvių gydytojui-inteligentui atsirasti ir paskatino tolesnį šių inteligentų rūpinimąsi tuo, ką jie suvokė kaip „tautos higieną“.

Antrasis skyrius aptaria Didžiojo karo veteranų statuso kaitos nepriklausomoje Lietuvoje klausimus. Kai 1918–1919 m. Lietuvos vyriausybė ėmė kurti nacionalinę kariuomenę, buvę Rusijos imperijos karininkai Didžiojo karo veteranai sudarė jos branduolį. Nors 1919 m. įsteigta Karo mokykla pirmuosius absolventus išleido dar tais pačiais metais, šie tautiškai angažuoti karininkai dar ilgai nesudarė daugumos Lietuvos karininkų korpuse. Kęstutis Kilinskas savo straipsnyje nagrinėja, kokie santykiai karininkų korpuse klostėsi tarp skirtingų kartų ir kokį vaidmenį šiuose santykiuose vaidino tai, kad dalis karininkų savo statusą suformavo tarnaudami Rusijos imperijos kariuomenėje ir Pirmajame pasauliniame kare. Vytauto Jokubausko straipsnis skirtas parodyti, kaip dalis aktyviosios tarnybos bei atitarnavusių karių Lietuvoje tarpukariu bandė susikurti tam tikrą simbolinį kapitalą tuo pagrindu, kad 1917–1919 m. dalyvavo Rusijos lietuvių karių sąjūdžio veikloje ir tarnavo lietuvių tautiniuose daliniuose. Šis straipsnis, be kita ko, atskleidžia, kaip tokie mėginimai formuoti savo statusą prisidėjo prie to, kad Lietuvos visuomenėje būtų plečiamas nacionalinio indėlio į Didįjį karą reikšmės supratimas.

Trečiasis skyrius parodo įvairius vaidmenis, kuriuos Didysis karas vaidino Lietuvos viešajame diskurse. Audrius Dambrauskas parodo, kad Didžiojo karo siužetus kine, kurie Europoje tarpukariu tapo transnacionaliniu populiariosios kultūros reiškiniu, matė ir Lietuvos kino teatrų žiūrovai. Eugenijus Žmuida aptaria, kokiomis temomis, siužetais ir įtakomis Didysis karas atsiskleidė lietuvių karo metais ir pokariu sukurtoje prozoje. Vygantas Vareikis nagrinėja nuorodas į Didįjį karą atsiminimuose, politikų ir intelektualų kalbose bei publicistikoje. Jo straipsnis detalizuoja kai kuriuos šiame įvade aptartus aspektus, atskleisdamas, kad egodokumentinės medžiagos apie Didįjį karą rinkimas bei publikavimas Lietuvoje buvo reiškinys, turėjęs organizuotumo bruožų, ir aprašo, kaip vaizdavo šį karą Lietuvos politinis ir intelektualinis elitas.

Straipsnių rinkinio pabaigoje pateikiama publikacijų Didžiojo karo tema bibliografija vertintina kaip ne mažiau svarbi bendro sumanymo atskleisti šio karo svarbą Lietuvoje tarpukariu sudėtinė dalis.